

DR BARBARA DRAPIKOWSKA

Akademia Obrony Narodowej

Kobiety w polskiej armii – ujęcie historyczne

Streszczenie

Artykuł został poświęcony problematyce militarnej partycypacji kobiet w siłach zbrojnych w perspektywie historycznej. W pierwszej części przedstawiono pokrótce sylwetki kobiet biorących udział w powstaniach narodowych (Powstanie Kościuszkowskie – 1794, Powstanie Listopadowe – 1831, Powstanie Styczniowe – 1863). Uwagę skupiono zarówno na kobietach biorących udział w walce, a także świadczących usługi medyczne i logistyczne. W drugiej części zaprezentowano zaangażowanie kobiet w działania zbrojne w czasie I wojny światowej, kiedy to powstały pierwsze regularne formacje kobiece. Następnie przedstawiono udział kobiet w czynie zbrojnym w II wojnie światowej, zarówno na frontach zewnętrznych, jak i w kraju. W końcowej części sformułowano ogólne wnioski dotyczące służby wojskowej kobiet w historii Polski.

Słowa kluczowe: kobiety w wojsku • wojskowa służba kobiet • aktywność kobiet w wojsku

WOMEN IN THE POLISH ARMY – HISTORICAL PERSPECTIVE

Abstract

The article discusses the problem of women's military service in the history of Poland. The first part of the article is dedicated to women involved in national uprisings (1794, 1830, 1861). It presents the silhouettes of women taking part in fights or medical and logistical services. The second part focuses on the participation of women in World War I.

The article provides a description of the first regular women's military organization. The next part of the article consists of an analysis of women's contributions to the nation's defense either on the fronts in the war or in the country. It shows how many women were involved in fights or supported the Polish Army.

Keywords: women in the Army • women in the military • military participation of women

*

Armia od wieków uznawana była za domenę wyłącznie męską. Różne formacje militarne, tworzone na przestrzeni dziejów, skupiały w swych szeregach jedynie osoby płci męskiej, a obecność kobiet widoczna była tylko w stanach wyższej konieczności. Najczęściej w obliczu zagrożenia lub wojny i głównie w sytuacji deficytu personelu męskiego.

Najbardziej znany historyczny przykład kobiety, angażującej się w działania wojenne, stanowi francuska bohaterka Joanna d'Arc, stanowiącą symbol rycerskości w wydaniu żeńskim. Wśród rodzimych przykładów wspomnieć należy o królowej Polski – Jadwidze, która w 1387 r. stała na czele wyprawy na Ruś Czerwoną. Wyprawa ta umożliwiła przywrócenie polskiego panowania w tamtejszym regionie, zajęтым wcześniej przez Węgrów¹.

Pierwsze wzmianki o kobietach chwytających za broń na ziemiach polskich pojawiły się w kronice Galla Anonima. Z przekazów średniowiecznego kronikarza wynika, że kobiety brały udział w walkach zbrojnych prowadzonych w czasie powstania ludowego pod wodzą Masława². Jednakże pierwsze nazwiska kobiet angażujących się w działania zbrojne pochodzą dopiero z XV-XVII wieku, kiedy włączały się one w obronę polskich twierdz podczas najazdów tureckich³.

¹ A. Pieczywok, *Rola i znaczenie kobiet w środowisku i zawodzie w aspekcie historycznym* [w:] *Kobiety w grupach dyspozycyjnych społeczeństwa. Socjologiczna analiza udziału i roli kobiet w wojsku, policji oraz w innych grupach dyspozycyjnych*, red. K. Dojowa, J. Maciejewski, Wrocław 2007, s. 355.

² Powstanie ludowe, które wybuchło w latach 30. XI wieku.

³ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rycerki i samarytanki*, Warszawa 1988, s. 16-19.

Zachowało się bardzo mało danych osobowych na temat kobiet podejmujących działania o charakterze militarnym, których bohaterskie czyny odnotowano dla potomnych. Z tamtego okresu pozostało jedynie parę nazwisk, np. Beata Dolska, biorąca udział w obronie miasta Dubna, Anna Dorota Chrzanowska, określana przez D. Wawrzykowską-Wierciochową jako (...) *najgłośniejsza, bo na całą Europę rozślawniona (...) obrończyni Trembowli*⁴, Teofilia Chmielecka, pełniąca rolę adiutanta swojego męża, zwana *wilczycą kresową*⁵. Ponadto istnieją przekazy o nieznaney z imienia pannie Wielowiejskiej, która w męskim przebraniu na czele chłopów odparła z sukcesem niewielki podjazd szwedzki. Inne nazwisko, które przetrwało to Katarzyna Grudzińska, właścicielka ziemiska organizująca opór przeciwko najeźdźcom szwedzkim w okolicach Podkarpacia, walcząca razem z mężczyznami podczas obrony swoich ziem⁶.

Kilka nazwisk kobiet uczestniczących w działaniach o charakterze orężnym wydaje się potwierdzać ich niewielkie osiągnięcia w zakresie obronności kraju. Jednakże nie należy zapominać, że okres wieków średnich, a następnie wojen Rzeczypospolitej, to czas, w którym pozycja kobiet obejmowała najniższe obszary społecznej hierarchii, zarówno w wymiarze zawodowym, jak i rodzinnym. Kobiety postrzegane były jako mniej wartościowe społecznie jednostki, w związku z czym odmawiano im także dostępu do edukacji. Zważywszy na powyższe, zapisanie na kartach historii jakiegokolwiek nazwiska kobiecego, świadczyć mogło o wyjątkowych predyspozycjach takiej osoby. Przykłady zaangażowania kobiet w walki orężne na przestrzeni dziejów przedstawione zostaną w niniejszym artykule.

Celem opracowania jest przedstawienie militarnej partycypacji kobiet w ujęciu historycznym. Rozważania zostały zawężone do

⁴ Ibidem, s. 21-26.

⁵ W. Kopaliński, *Encyklopedia drugiej płci*, Warszawa, s. 44, cyt. za: A. Skrabacz, *Uwarunkowania historyczne służby kobiet w formacjach mundurowych [w:] Służba kobiet w formacjach mundurowych w XXI wieku*, red. A. Skrabacz, Warszawa 2008, s. 32.

⁶ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *op. cit.*, s. 117-118.

doświadczeń polskiej armii w okresie od powstań narodowych do zakończenia II wojny światowej.

Udział kobiet w czynie zbrojnym w okresie powstań narodowych

Udział kobiet w powstaniach narodowych w większości sprowadzał się do świadczenia usług sanitarnych lub logistycznych, gdyż nie akceptowano wówczas obrazu kobiety sięgającej po broń. W czasie powstania kościuszkowskiego dość powszechnym zjawiskiem były punkty opieki nad żołnierzami, organizowane przez kobiety, co można uważać za zorganizowaną służbę samarytańską, do której nawoływał sam Naczelnik w Odezwie do kobiet polskich⁷.

Mocną stroną działalności Kościuszki był dobrze zorganizowany wywiad w obozach wojskowych zaborców. Niebagatelną rolę odegrała w nim Magdalena Granasowa, która po wybuchu powstania sama zaproponowała Kościuszce swoje usługi wywiadowcze. Naczelnik własnoręcznie wystawił jej świadectwo o ważności jej działań, a także bezinteresowności, co przyniosło jej szacunek i podziw wśród społeczeństwa po zakończeniu działań militarnych⁸.

Niewiele natomiast wiadomo o zbrojnym uczestnictwie kobiet w powstaniu kościuszkowskim. W przekazach zachowały się jedynie nazwiska Tekli Lubieńskiej, która jeszcze przed powstaniem angażowała się w działalność zbrojną oraz Anieli Węgorzewskiej, opiekującej się rannymi Polakami w Wielkopolsce, która następnie wyruszyła do Warszawy, aby tam pomóc w organizacji działań powstańczych⁹.

W bitwie pod Raszynem brały udział także kobiety, walcząc z bronią w ręku. Zachowały się ich nazwiska: Zofia Kodreńska, Helena Kurdanówna i Joanna Żubrowa. H. Kurdanówna plano-

⁷ *Kościuszko, listy, odezwy, wspomnienia*, zebrał H. Mościcki, Warszawa 1917, s. 48-49.

⁸ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *op. cit.*, s. 173.

⁹ *Ibidem*, s. 170-187.

wała nawet utworzyć oddział, składający się z samych kobiet, w tym celu na własną rękę werbowwała młode szlachcianki. Nie ma informacji, czy owe przedsięwzięcie zakończyło się sukcesem, jednak naraziła się Austriakom. Ucieczką przed represjami było przyodzianie męskiego munduru i wstąpienie w szeregi wojsk księcia Józefa Poniatowskiego¹⁰.

Z tego czasu pozostała również pamięć o J. Żubrowej, dość znanej osobistości, walczącej w mundurze mężczyzny, którą w 1812 r. odznaczono Srebrnym Krzyżem *Virtuti Militari* za odwagę i bohaterstwo żołnierskie. Służyła ona w jednym pułku z mężem, podając się za jego młodszego brata – Jana. Co ciekawe, Joannie nie przyznano odznaczenia od razu, kiedy wnioskowało o to jej dowództwo, uznając, że właściwsza od odznaczenia wojskowego dla kobiety będzie nagroda pieniężna, którą zainteresowana pogardziła, twierdząc, że pieniądze nie były pobudką jej działań¹¹.

Początki XIX wieku to okres kształtowania się instytucji markietanki. Mianem tym określano wędrownie handlarki podążające za wojskiem, trudniące się również zarobkowo naprawą mundurów, praniem, pielęgnowaniem rannych¹². Musiały one jednak posiadać umiejętność posługiwania się bronią, gdyż niejednokrotnie, będąc w szeregach wojska, znajdowały się w polu bitwy¹³. W wojsku polskim, na wzór francuski, istniała specjalna instrukcja dotycząca markietanek, które zobowiązane były przestrzegać *dress code*, ustalonego przez władzę wojskową. Wymagano od nich odpowiedniego stroju w barwach pułkowych. Markietanką mogła zostać tylko kobieta zamężna, której mąż służył w danej formacji¹⁴.

Jak słusznie zauważa Aleksandra Skrabacz, dopiero od okresu powstania listopadowego można mówić o szerokim udziale kobiet w walce, wcześniejsze wystąpienia orężne miały jedynie cha-

¹⁰ Ibidem, s. 203-208.

¹¹ Ibidem, s. 237.

¹² M. Żebrowska, *Markietanki w Powstaniu Listopadowym*, [Dostęp: 20.07.2014]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.oldartillery.pl/strona/pliki/Markietanki_w_Powstaniu_Listopadowym.pdf>.

¹³ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *op. cit.*, s. 240.

¹⁴ A.M. Skałkowski, *Książę Józef*, Bytom 1913, s. 54, cyt. za: M. Żebrowska, *op. cit.*, s. 2.

rakter jednostkowy. Ponieważ udział kobiet nie był formalnie uregulowanym zagadnieniem, podejmowały one walkę w przebraniu męskim¹⁵.

Z okresu powstania listopadowego zachowało się już parę nazwisk kobiet, które orężem wspierały wojsko. Wśród nich wymienić można Barbarę Bronisławę Czanowską, Walerię Dębicką, Mariannę Górską, Józefę Musakowską, Teklę Sobolewską, Magdalenę Wojciechowską, Mariannę Dembińską, Zofię Kodreńską. Przetrwwały także przekazy o kobietach służących na Litwie, gdzie miało uczestniczyć aż 11 ochotniczek¹⁶. W czasie powstania listopadowego trzy kobiety doczekały się odznaczenia *Virtuti Militari*¹⁷.

Barwną postacią była Zofia Kuderska, która służyła pod nazwiskiem Wańkowicz, pełniąc rolę adiutanta Jana Skrzyneckiego. Co ciekawe – jako Wańkowicz została odznaczona krzyżem *Virtuti Militari*¹⁸. Przykładem niezłomności powstańczej jest także J. Kluczycka, która wstąpiła w szeregi powstańcze w 1831 r. jako Józef Kluczycki. Uczestniczyła w wielu bitwach, tj. pod Białoleką, Grochowem, Dębem Wielkim, Ostrołęką, a także w obronie Warszawy. Po upadku powstania wyjechała do Francji i działała w polskim środowisku emigracyjnym. Następnie zgłosiła się do służby w wojnie krymskiej w 1. Pułku Dywizji Kozaków Sułtańskich¹⁹.

Najbardziej jednak znaną postacią tego okresu jest Emilia Plater. W męskim przebraniu stanęła na czele niewielkiego oddziału powstańców na Litwie, co było jej debiutem bojowym. E. Plater była dowódcą 1. kompanii 2. litewskiego pułku piechoty. Swoim adiutantem mianowała przyjaciółkę M. Prószyńską²⁰.

¹⁵ A. Skrabacz, *Kobiety w obronie narodowej Polski u progu XXI wieku*, Warszawa 2001, s. 13.

¹⁶ A. Barańska, *Kobiety w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Lublin 1998, s. 293–301.

¹⁷ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *op. cit.*, s. 223.

¹⁸ A. Barańska, *op. cit.*, s. 248.

¹⁹ Na podstawie filmu *Kobiety w historii Polski – część 4 – Józefa Rostkowska*, [Dostęp: 23.10.2014], Dostępny w World Wide Web: <<https://www.youtube.com/watch?v=U-xZufyZhxE>>.

²⁰ E. Kozłowski, M. Wrzosek, *Historia Oręża Polskiego 1795–1939*, Warszawa 1984, s. 719.

Funkcję adiutantki E. Plater pełniła także uczestniczka powstania na Litwie – podporucznik Maria Raszanowiczówna²¹.

Z uwagi na fakt, iż na porządku dziennym było angażowanie się kobiet do pracy w lazaretach i szpitalach wojskowych, liczba takich punktów stale rosła. W tym celu zawiązana została nawet organizacja: Związek Dobroczynności Patriotycznej Warszawianek, a także: Dyrekcja Opieki nad Rannymi, działająca w Wielkopolsce²².

Z kolei powstanie styczniowe to czas, w którym obok służby samarytańskiej, którą już zaczęto określać przymiotnikiem *sanitarną*, bądź nawet *medyczną*, kobiety spełniają się coraz powszechniej w innych dziedzinach działalności powstańczej, np. w pracy wywiadowczej i kurierskiej²³. Nieliczne kobiety wstępowały również w szeregi walczących powstańców, przybierając w dalszym ciągu męskie mundury. O tym, że obecność kobiet z bronią w ręku nie była wyjątkiem świadczy chociażby bitwa pod Dobrą, w której zginęły 4 kobiety, walczące w oddziale Józefa Dworcza-ka²⁴.

W zakresie feminizacji oręża można wskazać także przykład *klaudynek* – organizacji młodzieżowej, która stanęła do służby po wybuchu powstania. Kobiety we Lwowie utworzyły Komitet Niewiad, który z czasem poszerzył swoją działalność na tyle, że sieć tej organizacji objęła teren całej Galicji²⁵.

O udziale kobiet w powstaniu styczniowym zaświadczenia również wykazy aresztantów, np. wykazy aresztowanych od września do grudnia 1864 r. na terytorium Suwałk, obejmujące informacje o 230 osobach aresztowanych za udział w powstaniu styczniowym, zawierają nazwiska 8 kobiet²⁶.

²¹ S. Majchrowski, *Niezwykłe postacie z czasów powstania listopadowego*, Warszawa 1984, s. 317.

²² A. Barańska, *op. cit.*, s. 244-249.

²³ A. Skrabacz, *Uwarunkowania historyczne służby kobiet...*, *op. cit.*, s. 37.

²⁴ A. J. Cieślakowa, *Próby spisania historii udziału kobiet w działaniach militarnych. Publikacje do 1939 r.* [w:] *Kobiety w wojnach o niepodległość i granice 1918–1921*, red. W. Rezner, Toruń 2012, s. 107.

²⁵ *Kronika kobiet*, oprac. pod kier. Mariana B. Michalika, Warszawa 1993, s. 351.

²⁶ A. Matusiewicz, *Uczestnicy powstania styczniowego pozostający pod aresztem w Suwałkach w drugiej poł. 1864 r.* [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wal-*

Z czasów powstania styczniowego dobrze znaną postacią była Henryka Pustowójtówna, pełniącą służbę w przebraniu męskim, początkowo jako adiutant w batalionie płk. Czachowskiego, a następnie gen. Langiewicza²⁷. Na początku swojej drogi bojowej miała duże trudności z uzyskaniem pozytywnej opinii w środowisku walczących, starano się dyplomatycznie pozbyć jej z obozu i zachęcić do służby pomocniczej²⁸.

Znaną postacią była także kurierka i wywiadowca powstania styczniowego – Jadwiga Prendowska, która swoje doświadczenia posłańca spisała w *Moich wspomnieniach*, jedynym tego typu dokumencie w kobiecej literaturze powszechnej w ówczesnej epoce²⁹.

Służba sanitarna działała w dalszym ciągu, przybierając coraz bardziej zorganizowany charakter. Na przełomie 1861 r. i 1862 r. powstała w Warszawie organizacja polskich kobiet, tzw. piątki, której pierwotnym celem była pomoc Polakom uwięzionym za działalność niepodległościową i ich rodzinom. Po wybuchu powstania styczniowego *piątki* zajęły się wszechstronną pomocą dla walczących stron, obejmując swym zasięgiem cały kraj. Zakładały one i prowadziły szpitale polowe, udzielały pomocy rodzinom walczących, dostarczały także amunicję powstańcom³⁰.

Powstania narodowe XIX wieku to czas, kiedy wiele kobiet zasilało już oddziały powstańcze, jednakże przypadki te nie były powszechnie rozgłaszane, jak uważa Stefan Majchrowski:

Kobiety ujmowały kolegów – partyzantów swym temperamentem i odwagą, a odważnych kobiet nie brakowało w tym czasie (...) O wielu zasłużonych i odważnych Polkach nie zachowała się żadna wzmianka na piśmie. (...) Już za owych czasów myszką tracił po-

ka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja, red. W. Caban, W. Śliwowska, Kielce 2005, s. 68-70.

²⁷ S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1972, s. 436.

²⁸ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Najdziwniejszy z adiutantów. Opowieść o Annie Henryce Pustowójtównie*, Warszawa 1968, s. 151 i 159.

²⁹ *Kronika kobiet...* *op. cit.*, s. 351.

³⁰ *Ibidem* s. 351.

gład, (...) że Polka, jeśli bierze do ręki broń, czyni to «zapałszy się swego kobiecego powołania i charakteru»³¹.

Udział kobiet w czynie zbrojnym w okresie I wojny światowej

Niezależnie od udziału kobiet w czynie zbrojnym czy służbie pomocniczej, dopiero okres I wojny światowej przyniósł pierwsze próby zorganizowanego udziału personelu żeńskiego. Jeszcze przed wojną kobiety, przynależąc do różnych organizacji (drużyny strzeleckie, Związek Młodzieży Polskiej), otrzymywały podstawowe wykształcenie wojskowe. Wówczas wykształcił się pogląd, że służba wojskowa kobiet może być realizowana w sanitariacie, wywiadzie oraz łączności. I takie zadania realizowały one w Legionach, Polskiej Organizacji Wojskowej oraz Ochotniczej Legii Kobiet³².

W 1913 r. powstała w Królestwie Polskim konspiracyjna organizacja Liga Kobiet Pogotowia Wojennego, a w 1914 r. w zaborze austriackim utworzono organizację o podobnym profilu – Ligę Kobiet Galicji i Śląska. Współpraca obu podmiotów doprowadziła do utworzenia żeńskich oddziałów Polskiej Organizacji Wojskowej. Po ogłoszeniu mobilizacji w sierpniu 1915 r. oddziały te zostały rozwiązane na parę miesięcy z uwagi na przekonanie, że kobiety należy odsunąć od spraw militarnych. Postawa ta uległa zmianie już w październiku tego samego roku, kiedy ponownie Komenda Naczelna wezwwała kobiety do współpracy. Pierwszą przysięgę złożyły w lutym 1916 r. oddziały żeńskie, które zostały zorganizowane w sekcje i plutony³³.

W końcu okupacji istniało 18 takich komórek, skupiających około 800 kobiet, zwanych potocznie *peowiaczkami*. Zajmowały się one pracami organizacyjnymi w komendach wszystkich szczebli, ponadto pracowały w wywiadzie, gromadziły broń, pełniły

³¹ S. Majchrowski, *op. cit.*, s. 195-196.

³² B. Tazbir-Tomaszewska, *Z historii wojskowej służby kobiet [w:] Wojskowa służba kobiet a restrukturyzacja sił zbrojnych. Rada ds. Kobiet w Siłach Zbrojnych*, Warszawa 2002, s. 22.

³³ T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984, s. 68.

służbę kurierską oraz przygotowywały ekwipunek do przyszłej walki. Odpowiedzialne były za paszportowe podziemie, produkujące fałszywe dokumenty oraz czuwały nad sprawnym funkcjonowaniem transportu³⁴.

Znaczący udział przypisuje się kobietom w zakresie udziału w akcjach wywiadowczych POW. Ze względu na brak łączności radiowej jedyną możliwością działania wywiadowczego było wówczas odbywanie podróży przez tereny opanowane przez nieprzyjaciela. Wiązało się to z licznymi przypadkami utraty życia podczas prowadzenia takiej działalności. W bilansie strat osobowych sporządzonym przez Komendę Naczelną POW na Wschodzie w 1921 r. znalazło się 108 członkiń POW rozstrzelanych przez bolszewików tylko w 1920 r. Z miesiąca na miesiąc przybywało poległych kobiet. Spośród 21 orderów *Virtuti Militari* 16 przyznano pośmiertnie. Ponadto 87 kobiet odznaczono Krzyżem Walecznych³⁵.

W 1915 r. rozpoczęto pracę nad formowaniem Batalionu Warszawskiego, w których uczestniczyło wiele kobiet. Pracowały one w koszarach, szyły mundury, kompletowały ekwipunek dla żołnierzy, a także wykonywały prace administracyjne. Pomimo ich zaangażowania we wrześniu Batalion ruszył na front z kategorycznym zakazem przyjmowania kobiet do służby liniowej. Próbując ominąć formalny rozkaz, kobiety tradycyjnie już wstąpiły do armii pod męskimi przebrańcami. Wśród nich była jedna z najbardziej znanych kobiet-żołnierzy – Wanda Gertz, która służbę rozpoczęła jako Kazimierz Żuchowicz³⁶.

W 1918 r. we Lwowie została utworzona Milicja Obywatelska Kobiet (MOK), która dzieliła się na trzy grupy: bojową, skupiającą kobiety zobowiązane do udziału w walkach, na wypadek działań wojennych w mieście, następnie straż obywatelską – bez zobowiązania oraz grupę kurierską, pełniącą służbę łącznikową między komendami wojskowymi a Miejską Strażą Obywatelską. MOK była formacją niewojskową, bez prawa do wynagrodzenia i zaopatrzenia, co pociągało za sobą problemy logistyczne. Dlatego głów-

³⁴ Ibidem, s. 30, 69 i 183.

³⁵ Ibidem, s. 73.

³⁶ A. Nowakowska, *Wanda Gertz: opowieść o kobiecie żołnierzu*, Kraków 2009, s. 13.

ne organizatorki MOK podjęły próbę przekształcenia organizacji w formację wojskową. Pomysł został zaakceptowany przez władze miasta, a MOK przekształcono w Ochotniczą Legię Kobiet (OLK)³⁷.

OLK została zlikwidowana w 1921 r., co spotkało się z dezaprobatą samych kobiet. Warto jednak zaznaczyć, że była to pierwsza regularna formacja mundurowa, obejmująca służbę kobiet. Ustawodawstwo powojenne wprowadziło zakaz pełnienia służby wojskowej przez kobiety, co spotkało się ze sprzeciwem ówczesnych organizacji skupiających je, głównie Komitetu Przyśposobienia Kobiet do Obrony Kraju. Doprowadziło to do podjęcia przez ówczesne władze problemu zaangażowania kobiet w sprawy związane z wojskowością, którego pomyślne rozwiązanie przypało dopiero w obliczu kolejnego zagrożenia – II wojny światowej.

Udział kobiet w czynie zbrojnym w okresie II wojny światowej

Wraz z narastającym prawdopodobieństwem wojny powrócono do pomysłu angażowania kobiet w działania na rzecz wojska. Już w kwietniu 1938 r. znowelizowano przepisy o powszechnym obowiązku wojennym, przyznając kobietom prawo do służby wojskowej. Obowiązująca norma mówiła, że: *Kobiety podlegają powszechnemu obowiązkowi wojskowemu w razie przyjęcia tego obowiązku ochotniczo (...)*³⁸. Obowiązek taki dotyczył pełnienia służby pomocniczej i mogły go przyjąć kobiety w wieku od 19 do 45 lat. Ustawodawca zapewnił im prawo do stawiania przed komisją lekarską, składającą się jedynie z kobiet, a także pełnienie służby na równi z mężczyznami³⁹.

W marcu 1939 r. w Warszawie utworzono Pogotowie Społecznego Przyśposobienia Wojskowego Kobiet (PSPWK), działające na obszarze całego kraju, przygotowujące społeczeństwo do samo-

³⁷ A. J. Cieślakowa, *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*, Warszawa 1998, cyt. za: A. Skrabacz, *Uwarunkowania historyczne służby kobiet...*, *op. cit.*, s. 38-39.

³⁸ Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o powszechnym obowiązku wojennym [Dz. U. z 1939 r. Nr 20, poz. 131], art. 8 ust. 2.

³⁹ Ibidem, art. 31, 102 i 104.

obrony oraz pomocy wojsku w czasie wojny. Do połowy lipca gotowość do współdziałania z organizacją zgłosiło 57 podmiotów skupiających łącznie ponad 700 tys. członków. Szacowano, że przed wybuchem wojny organizacja miała w swych szeregach 47 tys. członkiń⁴⁰.

Udział kobiet – żołnierzy był zjawiskiem szeroko rozpowszechnionym w II wojnie światowej, kojarzonym głównie jako Pomocnicza Służba Kobiet (PSK). Ochotniczki nazywane potocznie *Pestkami* po przeszkoleniu standardowym i specjalnościowym pełniły służbę pozafrontową w oddziałach jako kancelistki, telefonistki, telegrafistki, sanitariuszki, kierowcy samochodowi, ponadto regulowały ruch oraz prowadziły pracę kulturalno-oświatową i artystyczną wśród żołnierzy. Z ochotniczek tworzone kompanie, które przydzielano poszczególnym jednostkom wojskowym⁴¹.

W celu kształcenia przyszłych kadr PSK, a także w celu otoczenia opieką osieroconą w wyniku wojny młodzież płci żeńskiej, otwarto w Karkin-Batasz (Uzbekistan) Szkołę Junaczek, która w maju 1942 r., rozkazem dowódcy Polskich Sił Zbrojnych w Jangi Jul, została oficjalnie zatwierdzona i nazwana później Szkołą Młodszych Ochotniczek⁴².

W dwa lata po wybuchu wojny gen. W. Anders wydał Rozkaz Dowódcy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, który w swoim brzmieniu nawoływał: *Wzywam wszystkich obywateli RP, zdolnych do noszenia broni, by spełnili swój obowiązek względem Ojczyzny i wstąpili pod sztandary Orła Białego*⁴³. W całej armii gen. Andersa kobiety pełniły służbę na takich samych zasadach jak mężczyźni, tj. przyjmowanie ich do wojska regulowane było przez komisje poborowe, a w dalszej służbie kobiety podlegały takim sa-

⁴⁰ J. Odziemkowski, *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 116.

⁴¹ *Encyklopedia II wojny światowej*, red. Kazimierz Sobczak [et al.], Warszawa 1975, s. 489.

⁴² W. Biegański, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 101-102.

⁴³ A. Dzierżek, Z. Galewska, I. Horbaczevska, H. Poliszewska, *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945*, Londyn 1995, s. 24.

mym przepisom, a co za tym idzie prawom i obowiązkom⁴⁴. Ochotniczkom napływającym do wojska nadawano odpowiedni przydział, a następnie kierowano do Ośrodka Zapasowego Kobiet na odpowiednie przeszkolenie. W 1942 r. cała armia Andersa została przeniesiona do Iranu, z 2924 ochotniczkami PSK łącznie⁴⁵.

Oddziały PSK tworzone także na froncie zachodnim. Na podstawie zarządzenia z 14 grudnia 1942 r. ukazał się *Tymczasowy ramowy rozkaz organizacyjny o Pomocniczej Wojskowej Służbie Kobiet*, który powoływał władze naczelne całej organizacji w postaci Komendy Głównej PSK z komendantką główną w Londynie – Zofią Leśniowską – córką gen. Sikorskiego. W tym samym roku powołano PSK w lotnictwie, a rok później w marynarce wojennej⁴⁶.

Pomocnicza Lotnicza Służba Kobiet (PLSK) była przygotowywana w brytyjskich ośrodkach szkoleniowych dla kobiet i obejmowała kurs podstawowy w Szkocji oraz kurs oficerski i podoficerski⁴⁷. W lutym 1943 r. Minister Obrony Narodowej ustalił etaty dla PLSK w AP na Wschodzie, a całą nadwyżkę wynoszącą wówczas 1128 kobiet, a także nadwyżki z dalszych zaciągów, polecił skierować do lotnictwa w Anglii. Do lotnictwa brytyjskiego przybyło łącznie 9 zaciągów Polek – łącznie do służby w lotnictwie zostało skierowanych 1399 kobiet⁴⁸.

Polki, po badaniu lekarskim i wypełnieniu formularza, wchodziły w ramy brytyjskiego *Women`s Auxiliary Air Force* (WAAF). Warunki służby dla PLSK były takie same, jak dla całego WAAF. Ochotniczki po kursie rekruckim, trwającym początkowo 5 tygodni, a później przedłużonym do 2 miesięcy, otrzymywały pełne umundurowanie WAAF z naszywką POLAND⁴⁹.

Wspomnieć także należy o personelu żeńskim w lotnictwie brytyjskim – ATA (*Air Transport Auxiliary* – Służba Rozprowadza-

⁴⁴ E. M. Car, *Kobiety w szeregach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1940–1948*, Warszawa 1995, s. 34.

⁴⁵ M. Maćkowska, *Pomocnicza Służba Kobiet [w:] Wysilek Zbrojny w II wojnie światowej*, red. S. Biegański, A. Szkuta, Londyn 1988, s. 93-97.

⁴⁶ W. Biegański, *op. cit.*, s. 60-69.

⁴⁷ Ibidem, s. 69.

⁴⁸ M. Maćkowska, *op. cit.*, s. 115-121.

⁴⁹ Ibidem, s. 121-122.

nia Samolotów), gdzie służyły trzy Polki, tj. Jadwiga Piłsudska, Stefania Wojtulanis, Anna Leska⁵⁰. ATA zajmowała się dostawami samolotów z lotnisk fabrycznych do jednostek bojowych na terenie Wielkiej Brytanii. Polki służące w tej służbie nie wchodziły w skład PLSK⁵¹.

Z kolei w obrębie sił morskich działała PMSK, która została ustanowiona w grudniu 1942 r. przy kierownictwie Marynarki Wojennej w Londynie. W lipcu 1944 r. całkowicie podporządkowano ją władzom Marynarki Wojennej oraz ustalono zasady działania. *Wskutek krótkiego okresu istnienia PMSK (...) ochotniczki pełniły tylko prace biurowe, w kuchniach, kasynach i kantynach. Na morze nie miały okazji wypłynąć*⁵².

Warto zaznaczyć, że moment przejścia 2 KP na kontynent europejski pociągał za sobą również podział PSK na dwie grupy, tj.:

- przy Dowództwie 2. Korpusu we Włoszech – oddziały PSK, liczące 1524 ochotniczki, zorganizowane były w 2KP i wraz z nim uczestniczyły w kampanii włoskiej. Pełniły one w większości służbę w sanitarnych ośrodkach ewakuacyjnych, szpitalach wojennych, transporcie, łączności, administracji, przy obsłudze kantyn polowych i oddziałach kwatermistrzowskich;

- przy Dowództwie AP na Wschodzie (następnie Dowództwie Jednostek Wojskowych Środkowego Wschodu), gdzie na terenie Egiptu i Palestyny pozostało 1774 ochotniczek, stanowiących trzon obsady oświatowej oraz sanitarnej⁵³.

Z obliczeń przedstawionych przez W. Biegańskiego wynika, że pod koniec wojny w całej PSK było 6700 ochotniczek⁵⁴. Przyjmuje się, że PSK stanowiło 5% stanu osobowego całych Polskich Sił Zbrojnych⁵⁵. Za udział w walkach ochotniczkom przyznano:

- 13 Krzyży Walecznych,
- 2 Złote Krzyże Zasługi,

⁵⁰ G. Whittel, *Kobiety w kokpicie. Zapomniane bohaterki drugiej wojny światowej*, przeł. Ł. Golowanow, Gdańsk 2007, s. 215.

⁵¹ A. Dzierżek [et al.], *op. cit.*, s. 165.

⁵² M. Maćkowska, *op. cit.*, s. 135.

⁵³ A. Dzierżek [et al.], *op. cit.*, s. 56.

⁵⁴ W. Biegański, *op. cit.*, s. 69.

⁵⁵ E. M. Car, *op. cit.*, s. 63.

- 74 Srebrne Krzyże Zasługi,
- 154 Brązowe Krzyże Zasługi
- 950 Krzyży Monte Cassino⁵⁶.

Kobiety brały udział w czynie zbrojnym zarówno na frontach wojennych, jak i na terytorium kraju, wspierając działania Armii Krajowej (AK). W latach wojny gen. Stefan Rowecki po objęciu stanowiska komendanta Związku Walki Zbrojnej, a następnie AK, stwierdził, że służba, którą pełnią kobiety, nie powinna być nazywana służbą pomocniczą. Tak jak na obczyźnie, tak i w kraju sprawa ta spotkała się z pozytywnym rozwiązaniem formalno-prawnym. W październiku 1943 r. dekret Prezydenta RP dopuścił ochotniczą służbę kobiet do pełnienia służby zasadniczej na równych prawach z mężczyznami⁵⁷. Z kolei na frontach obowiązywał wydany w lipcu 1944 r. kolejny rozkaz organizacyjny, który utrzymywał zasadę, że PSK jest czynną służbą wojskową, dzielącą się zgodnie z rodzajami wojsk⁵⁸.

W styczniu 1944 r. wydane zostało zarządzenie o organizacji Wojskowej Służby Kobiet (WSK), w myśl którego jednym z głównych celów powołania kobiet w szeregi armii było pomnożenie sił zbrojnych w kraju poprzez ich udział w okresie działalności konspiracyjnej i powstańczej we wszystkich służbach, nie wykluczając działań bojowych⁵⁹.

W tym czasie płęć żeńska stanowiła 10% składu osobowego AK i była obecna we wszystkich jej strukturach. Najbardziej czynnie kobiety działały w łączności, gdzie obejmowały także funkcje kierownicze. W specjalnym plutonie łączności kanałowej kobiety stanowiły 60% składu⁶⁰. Ponadto kobiety były czynne także w kolportażu prasy i wydawnictw AK. Zarówno na czele

⁵⁶ M. Maćkowska, *op. cit.*, s. 112.

⁵⁷ B. Tazbir-Tomaszewska, *op. cit.*, s. 24-25.

⁵⁸ E. M. Car, *op. cit.*, s. 22.

⁵⁹ P. Rozwadowski, *Armia Krajowa u szczytu możliwości – wizje odbudowy wojska polskiego i oswobodzenia kraju w 1944 r.* [w:] *Historia wojskowości XX wieku. Księga pamiątkowa z okazji 50-lecia pracy zawodowej prof. dr. hab. Lecha Wyszczelskiego*, red. A. Niewęgłowska, M. Wiśniewska, Siedlce 2010, s. 374.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 26-27.

Kancelarii Głównej Komendy Głównej AK, jak również centralnym kolportażem AK kierowały kobiety⁶¹.

Kobiety – żołnierze AK zaznaczyły swój udział także w powstaniu warszawskim (PW), w którym zorganizowane były w kobiece oddziały. Przykładem może być służba Kobięcych Patroli Minerskich, których działalność sprowadzała się do niszczenia infrastruktury okupanta oraz produkcji i transportu min i ładunków saperskich, a także broni. Co więcej, brały one także udział w budowie telefonicznych linii polowych, tuneli i barykad⁶².

Formacją kobiecą biorąca udział w PW był także DiSK – Dywersja i Sabotaż Kobiet (*Dysk*) działający już od 1942 r. W czasie powstania oprócz akcji dywersyjnych i sabotażowych DiSK zajmował się również działalnością zwiadowczą oraz łącznościową, sanitarną i gospodarczą⁶³.

Swój udział w powstaniu zaznaczyły również dziewczyny ze Związku Harcerstwa Polskiego i Służby Pomocy Żołnierzowi, które działały jako łączniczki, sanitariuszki oraz przewodniczki w kanałach. Prowadziły one także gospody i świetlice żołnierskie, zapewniające wyżywienie żołnierzom oraz ludności powstańczej⁶⁴.

Standardowo już udziałem kobiet stała się służba sanitarna, dla której największy problem stanowiło organizowanie punktów ratowniczo-sanitarnych i szpitali. Personel medyczny w czasie powstania warszawskiego liczył około 2 tys. osób, z czego szacuje się, że 70-80% stanowiły kobiety⁶⁵.

Po upadku powstania warszawskiego na prawach jeńców ponad 2 tys. kobiet dostało się do niewoli niemieckiej, co było *europejskim ewenementem*, a straty wśród kobiet żołnierzy AK były wówczas szacowane na 5 tys. ofiar⁶⁶.

⁶¹ B. Tazbir-Tomaszewska, *op. cit.*, s. 25.

⁶² M. Klasicka, *Kobiety-powstańcy warszawscy w niewoli niemieckiej (1944–1945)*, Opole 2008, s. 27-29.

⁶³ *Wielka ilustrowana encyklopedia Powstania Warszawskiego*, t. 4, red. Andrzej Krzysztof Kunert [et al.], Warszawa 1997, s. 83; cyt. za: *Wielka ilustrowana...*, s. 29.

⁶⁴ M. Klasicka, *op. cit.*, s. 30.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 28.

⁶⁶ A. Jędro, *Zmiana pozycji zawodowej kobiet w służbie wojskowej w ciągu lat*, [w:] *Kobiety w grupach dyspozycyjnych...*, *op. cit.*, s. 187.

Istotnym elementem w zakresie udziału kobiet w II wojnie światowej, jak i całej historii wojskowej służby kobiet było utworzenie w czerwcu 1943 r. Pierwszego Samodzielnego Batalionu Kobiecego im. E. Plater. Sformowany został 3 czerwca 1943 r. w Sielcach w ramach 1. Dywizji Piechoty i liczył 750 kobiet⁶⁷.

W marcu 1945 r. wydano dekret o częściowej mobilizacji do służby wojskowej, który powoływał kobiety – słuchaczki wydziałów lekarskich, weterynaryjnych, dentystycznych i farmacji zarówno uczelni krajowych, jak i zagranicznych, do 35 roku życia włącznie oraz kobiety wykonujące zawody lekarzy, dentystów, techników dentystycznych, lekarzy weterynarii, magistrów farmacji i farmaceutki, prowizorów farmacji, felczerki i pielęgniarce, do 40 roku życia włącznie. Wyjątek stanowiły kobiety, które posiadały dzieci do lat 16⁶⁸.

W przededniu zakończenia wojny podjęto kolejną próbę uformowania oddziału składającego się tylko z personelu żeńskiego. Latem 1945 r. utworzono przy 1. Dywizji Pancерnej gen. Maczka batalion kobiecy, liczących 600 kobiet – żołnierzy AK, wywiezionych do Niemiec po zakończeniu wojny⁶⁹.

Ostatni Prezydent RP na uchodźctwie – Ryszard Kaczorowski – podsumował udział kobiet w czynie zbrojnym II wojny światowej, porównując go do pracy u podstaw, która w wyniku powstań narodowych spadła na owdowiałe kobiety, samotnie borykające się z trudem utrzymania rodziny. Nie dokonano tutaj gradacji ofiarności jednych i drugich, co potwierdzić mogą poniższe słowa:

Do pięknego szeregu Matek-Polek, wychowujących samotnie dzieci po powstaniach narodowych, dochodzi ofiarna praca kobiet II wojny światowej. Tych, walczących w Kraju z okupantami i tych wywożonych przemocą na Sybir. I tu i tam biją się także o życie najbliższych. Te, którym dopisało szczęście wojenne, walczą w mundurze i wnoszą do zwycięstwa widoczny udział, którego Polska –

⁶⁷ *Encyklopedia II wojny światowej...*, *op. cit.*, s. 434.

⁶⁸ Dekret nr 55 z dnia 22 marca 1945 r. o częściowej mobilizacji do służby wojskowej [Dz. U. z 1945 r. Nr 11, poz. 55], art. 1 pkt d i f oraz art. 2 pkt e.

⁶⁹ *Encyklopedia II wojny światowej...*, *op. cit.*, s. 499.

(tak jak i wkładu tamtych nieumundurowanych) – zapomnieć nie może⁷⁰.

Podsumowanie

Analiza funkcji pełnionych przez kobiety na rzecz obronności na przestrzeni wieków pozwoliła stwierdzić, że stopniowo rozszerzano obszary, w których funkcje te były realizowane. Początkowo udział kobiet sprowadzał się jedynie do roli reprodukcyjnej – były one niezbędne do dostarczania armii nowych pokoleń żołnierzy, wychowując w duchu patriotycznym swoich synów. Tylko nieliczne z nich wykraczały poza zakres tych obowiązków, gdyż armia sama w sobie od zarania dziejów miała konotacje wyłącznie męskie.

W czasie powstań narodowych można już mówić o zwiększonym udziale kobiet w obszarze obronności kraju, jednakże z zastrzeżeniem, że realizacja zadań na rzecz wojska miała przede wszystkim charakter usług sanitarnych, logistycznych, lub co najwyżej wywiadowczych. Udział kobiet z bronią w ręku był społecznie nieakceptowany, w związku z tym kobiety pragnące złamać ówczesne stereotypy zmuszone były założyć męskie ubranie oraz ukryć cechy płciowe. Większość z nich demaskowana była dopiero w sytuacji odniesienia ran na polu bitwy, a pozostałe wracały po zakończeniu działań do swoich żeńskich obowiązków, nie oczekując pochwał za swoje czyny orężne.

Regularny udział kobiet w wojsku, bez konieczności maskowania kobiecości, wiąże się z wybuchem I wojny światowej, w której wachlarz możliwości co do pełnienia służby został dla kobiet znacząco rozszerzony. Po zakończeniu wojny jednak zapomniano o przydatności kobiet do żołnierskiego rzemiosła i zabroniono im służby w wojsku, wydając szereg formalnych uregulowań.

Dezaprobatą jednak zmniejszała się wraz z prawdopodobieństwem kolejnego kataklizmu w dziejach ludzkości, tj. II wojny światowej. Wówczas nie tylko zwrócono się formalnie do kobiet z prośbą o zasilenie szeregów wojsk, ale także one same czuły

⁷⁰ R. Kaczorowski, *Przedmowa* [w:] A. Dzierżek [et al.], *op. cit.*, s. 5.

obowiązek wsparcia ojczyzny, przez co też zarówno w kraju, jak i za granicą licznie wstępowały w szeregi wojska. W czasie II wojny światowej podjęto także próbę tworzenia jednostek bojowych zasilanych wyłącznie przez kobiety. Z uwagi na deficyt męskiego personelu nie musiały one swojej służby ograniczać jedynie do działań zabezpieczających, ale mogły także walczyć z bronią w ręku.

Po zakończeniu II wojny światowej tradycyjnie już zapomniano o udziale kobiet, co znalazło wyraz w ponownej zmianie prawodawstwa, które służbę wojskową przewidywało tylko dla mężczyzn. Zmiany w tym zakresie przyszły dopiero wraz z rokiem 1989, kiedy to niektórym kobietom, związanym z branżą medyczną, na zasadach szczególnych umożliwiono pełnienie służby w wojsku. Zniesienie jakichkolwiek ograniczeń, a co za tym idzie, szansą na pełną, równoprawną z mężczyznami realizację w zawodzie żołnierza, uzyskały kobiety w 1999 r. wraz z wejściem Polski w struktury Sojuszu Północnoatlantyckiego.

Bibliografia

Źródła

Dekret nr 55 z dnia 22 marca 1945 r. o częściowej mobilizacji do służby wojskowej [Dz. U. z 1945 r. Nr 11, poz. 55].

Kościuszko, listy, odezwy, wspomnienia, zebrał H. Mościcki, Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa, 1917.

Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o powszechnym obowiązku wojennym [Dz. U. z 1939 r. Nr 20, poz. 131].

Opracowania

Barańska A., *Kobiety w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Lublin: Wydawnictwo TN KUL, 1998, ISBN 83-87703-11-7.

Biegański W., *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa: Krakowa Agencja Wydawnicza, 1990, ISBN 83-03-02923-1.

Car E. M., *Kobiety w szeregach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1940–1948*, Warszawa: Adiutor, 1995, ISBN 83-86100-04-4.

- Dzierżek A., Galewska Z., Horbaczevska I., Poliszewska H., *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945*, Londyn: Koło Kobiet Żołnierzy PSZ w W. Brytanii, 1995, ISBN 1-872286-23-2.
- Encyklopedia II wojny światowej*, red. Kazimierz Sobczak [et al.], Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1975.
- Film *Kobiety w historii Polski – część 4 – Józefa Rostkowska*. Dostępny na: <https://www.youtube.com/watch?v=U-xZufyZhxE> [dostęp: 23.10.2014].
- Historia wojskowości XX wieku. Księga pamiątkowa z okazji 50-lecia pracy zawodowej prof. dr. hab. Lecha Wyszczełskiego*, red. A. Niewęgłowska, M. Wiśniewska, Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, 2010, ISBN 978-83-923429-5-3.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972.
- Klasicka M., *Kobiety – powstańcy warszawscy w niewoli niemieckiej (1944–1945)*, Opole: Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, 2008, ISBN 978-83-922178-8-6.
- Kobiety w grupach dyspozycyjnych społeczeństwa. Socjologiczna analiza udziału i roli kobiet w wojsku, policji oraz w innych grupach dyspozycyjnych*, red. K. Dojwa, J. Maciejewski, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007, ISBN 978-83-229-2816-5.
- Kobiety w wojnach o niepodległość i granice 1918–1921*, red. W. Reznar, Toruń: Fundacja General Elżbiety Zawackiej, 2012, ISBN 978-83-88693-30-4.
- Kozłowski E., Wrzosek M., *Historia Oręża Polskiego 1795–1939*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1984, ISBN 83-214-0339-5.
- Kronika kobiet*, oprac. pod kier. Mariana B. Michalika, Warszawa: Kronika, 1993, ISBN 83-900331-5-1.
- Majchrowski S., *Niezwykłe postacie z czasów powstania listopadowego*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984, ISBN 83-205-3484-4.
- Nałęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984, ISBN 83-04-01452-1.
- Nowakowska A., *Wanda Gertz: opowieść o kobiecie żołnierzu*, Kraków: Wydawnictwo Avalon T. Jankowski, 2009, ISBN 978-83-60448-76-2.
- Odziemkowski J., *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Bellona, 1996, ISBN 83-11-08506-4.

- Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban, W. Śliwowska, Kielce: Wydaw. Akademii Świętokrzyskiej, 2005, ISBN 83-7133-271-8.
- Skrabacz A., *Kobiety w obronie narodowej Polski u progu XXI wieku*, Warszawa: AON; 2001, ISBN 83-88062-32-8.
- Służba kobiet w formacjach mundurowych w XXI wieku*, red. A. Skrabacz, Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, 2008, ISBN 9788389875224.
- Tazbir-Tomaszewska B., *Z historii wojskowej służby kobiet [w:] Wojskowa służba kobiet a restrukturyzacja sił zbrojnych. Rada ds. Kobiet w Siłach Zbrojnych*, Warszawa 2002, ISBN 8387226513.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Rycerki i samarytanki*, Warszawa: Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1988, ISBN 83-11-07523-9.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Najdziwniejszy z adiutantów. Opowieść o Annie Henryce Pustowójtównie*, Warszawa: Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1968.
- Wielka ilustrowana encyklopedia Powstania Warszawskiego*, red. Andrzej Krzysztof Kunert [et al.], Warszawa: ARS Print Production, 1997, t. 4, ISBN 83-87224-01-4.
- Whittel G., *Kobiety w kokpicie. Zapomniane bohaterki drugiej wojny światowej*, przeł. Ł. Golowanow, Gdańsk: Wydawnictwo Wiatr od Morza Michał Alenowicz, 2014, ISBN 978-83-936653-4-1.
- Wojskowa służba kobiet a restrukturyzacja sił zbrojnych: Rada ds. Kobiet w Siłach Zbrojnych*, Warszawa: Agencja Wydawnicza ULMAK, 2002, ISBN 83-87226-51-3.
- Wysilek Zbrojny w II wojnie światowej*, red. S. Biegański, A. Szkuta, Londyn: Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, 1988, ISBN 1-870027-26-4.
- Żebrowska M., *Markietanki w Powstaniu Listopadowym*. [Dostęp: 20.07.2014]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.oldartillery.pl/strona/pliki/Markietanki_w_Powstaniu_Listopadowym.pdf>.